

Ευστράτιος Θ. Βαχάρογλου

«Περί των καθηκόντων του ανθρώπου ως χριστιανού και ως πολίτου»: Η έννοια της ηθικής στα ελληνικά σχολεία στα τέλη του 19^{ου} αιώνα

Εισαγωγικά

Η ηθική διάσταση της παιδείας αποτελεί έναν βασικό άξονα προβληματισμού στη σύγχρονη εκπαίδευση. Στα εγχειρίδια Φιλοσοφίας της Παιδείας αφιερώνονται ολόκληρες ενότητες για την ηθική αγωγή και μόρφωση των νέων.¹ Στη διαμόρφωση της εκπαιδευτικής πολιτικής επίσης, ένας σημαντικός άξονας σχετίζεται με θέματα ηθικής.² Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον, τέλος, σε θέματα ηθικής και εκπαίδευσης καταγράφεται με την κυκλοφορία ειδικών περιοδικών όπου θίγονται σύγχρονες διαστάσεις του σχετικού προβληματισμού.³ Με βάση τα δεδομένα αυτά, η ιστορική προσέγγιση του θέματος παρουσιάζει ενδιαφέρον γιατί αποτυπώνει την εξέλιξη του σχετικού προβληματισμού από τον 18^ο αιώνα και εξής.

---

¹ Βλ. Τάσος Καζεπίδης, *Η Φιλοσοφία της Παιδείας*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1998. Βλ. Πάνος Πολυχρονόπουλος, *Φιλοσοφία της Παιδείας – Το υπόβαθρο της Εκπαιδευτικής Πολιτικής*, δ' έκδοση, εκδ. Παιδαγωγία, Αθήνα 1992. Βλ. Γρηγόρης Καραφύλλης, *Γνωσιολογικά και ηθικά ζητήματα στη Φιλοσοφία της Παιδείας*, β' έκδοση, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1999.

² Βλ. Michele S. Moses, "Why the Affirmative Action Debate Persists – The role of Moral Disagreement", *Educational Policy*, v. 20, no 4, Sage Publications, 2006, pp. 567 – 586. Βλ. Perry L. Glanzer and Andrew J. Milson, "Legislating the Good: A Survey and Evaluation of Character Education Laws in the United States", *Educational Policy*, v. 20, no 3, Sage Publications, 2006, pp. 525 – 550. Βλ. Richard Pring, "Education as a moral practice", in *The RoutledgeFalmer Reader in Philosophy of Education*, edited by Wilfred Carr, London 2005, pp. 195- 203. Βλ. Richard Smith, "Paths of judgement: the revival of practical wisdom", in *The RoutledgeFalmer Reader in Philosophy of Education*, edited by Wilfred Carr, London 2005, pp. 206- 214. Βλ. Max Van Manen, "Moral language and pedagogical experience", in *The RoutledgeFalmer Reader in Philosophy of Education*, edited by Wilfred Carr, London 2005, pp. 219 - 227. Βλ. Paul Standish, "Ethics before equality: moral education after Levinas", in *The RoutledgeFalmer Reader in Philosophy of Education*, edited by Wilfred Carr, London 2005, pp. 230- 237.

³ Βλ. *Ethics an international journal of social, political and legal philosophy*, University of Chicago. Βλ. *Ethics and Education*, Routledge, London. Βλ. *Educational Policy*, Sage Publications, USA. Βλ. Joan F. Goodman, "Students' choices and moral growth", *Ethics and Education*, v. 1, no 2, October 2006, pp. 103 - 115. Βλ. Jon Nixon, Relationships of virtue: rethinking the goods of civil association", *Ethics and Education*, v. 1, no 2, October 2006, pp. 149 – 161. Βλ. Colleen Vojak, "What market culture teaches students about ethical behavior", *Ethics and Education*, v. 1, no 2, October 2006, pp. 177 - 195. Βλ. Robin Barrow, "Moral education's modest agenda", *Ethics and Education*, v. 1, no 1, March 2006, pp. 3 - 13. Βλ. Gary McCulloch, *The RoutledgeFalmer Reader in History of Education*, Routledge Taylor & Francis Group, London 2005. Βλ. Dwight Furrow, *Ethics – Key concepts in Philosophy, continuum*, London 2005.

Η έννοια της Ηθικής μέσα από τα σχολικά εγχειρίδια τον 18^ο αιώνα

Κατά την περίοδο αυτή και η κατεύθυνση και το περιεχόμενο της εκπαίδευσης προσδιορίζονται, σε μεγάλο βαθμό, από την ευρεία διάδοση και τη διδασκαλία της «Χρηστοθήειας», που αποτελεί εφαρμοσμένο κλάδο του ευρύτερου χώρου της Ηθικής. Η διάδοση αυτή μάλιστα είναι τόσο ευρεία που ο 18^{ος} αιώνας χαρακτηρίζεται ως αιώνας της «Χρηστοθήειας». Το έργο του Αντωνίου Βυζαντίου με τίτλο *Χρηστοθήεια. Προς παραίνεσιν ηθών των Νέων* αποτελεί τον πρώτο οδηγό συμπεριφοράς στη νεοελληνική κοινωνία. Σε χειρόγραφη μορφή υπάρχει περίπου από το 1700, ενώ τυπωμένο συμπεριλήφθηκε στο β' τόμο της *Φιλολογικής Εγκυκλοπαιδείας* του Ιωάννου Πατούσα το 1780 και καταγράφονται 34 εκδόσεις του έργου αυτού έως το 1820 και άλλες πέντε (5) για τα έτη 1830-1844. Ο όρος Χρηστοθήεια, αποτελεί μία έννοια οικεία με όχι αυστηρά οριοθετημένο περιεχόμενο, που δηλώνει την καλή συμπεριφορά. Η Χρηστοθήεια του Αντωνίου Βυζαντίου χρησιμοποιήθηκε ως σχολικό εγχειρίδιο του οποίου η διδασκαλία εξυπηρετούσε δύο σκοπούς: τη χρηστότητα των ηθών και την κοσμιότητα μέσα στο πλαίσιο της κοινωνικής ζωής. Η ιδέα της ευδαιμονίας στη μέλουσα ζωή περνά σε δεύτερη μοίρα στις συνειδήσεις της εποχής, μετατοπιζόμενη από την θέληση για επίγεια ευτυχία.

Στα τέλη του αιώνα ο Δημήτριος Δάρβαρης δημοσιεύει τη *Χρηστοθήεια, το Άνθος της αρετής και γνώσεως* καθώς και την *Αληθή οδό εις την ευδαιμονίαν*. Δημοσιεύονται όμως και άλλα έργα που επιβεβαιώνουν το γεγονός πως μια καινούργια κοινωνία έχει σχηματισθεί: «*Χειραγωγία εις την καλοκαγαθίαν*» (1791), «*Τέχνη του ζην, ήτοι Νουθεσίαι ωφέλιμαι. Πώς να ζήση τινάς εν ειρήνη και γαλήνη εις την συναναστροφήν των ανθρώπων*» (1795). Τα βιβλία αυτά προβάλλουν στους αναγνώστες τους την «ευδαιμονία», δηλαδή την ευτυχία σ' αυτόν τον κόσμο, αφήνοντας κατά μέρος το πρόβλημα της «μακαριότητας», της ευτυχίας, στον άλλο κόσμο.

Θεωρητικό πλαίσιο και σημαντικοί εκπρόσωποι των εκδόσεων που σχετίζονται με την Ηθική (19^{ος} αιώνας)

Η σημασία που αποδόθηκε στις μεταφράσεις δυτικών έργων στα τέλη του 18^{ου} αιώνα ολοένα και περισσότερο τονίζεται. Η αύξηση των μεταφράσεων είναι αισθητή

στο χώρο των εκπαιδευτικών βιβλίων και των βιβλίων γενικής παιδείας και επομένως και των βιβλίων που αφορούν την ηθική. Το έργο του ιταλού παιδαγωγού και φιλοσόφου Φραγκίσκου Σοάβιου (1743-1806), «Τα στοιχεία της Λογικής, Μεταφυσικής και Ηθικής», εκδίδεται σε τέσσερις τόμους, το 1791, όπου κάθε τόμος αναφέρεται σε διαφορετικό αντικείμενο. Ο τέταρτος τόμος αφορά την Ηθική και επανεκδόθηκε 34 φορές είτε αυτόνομα, είτε συνοπτικά με τους υπόλοιπους τρεις. Στον ελλαδικό χώρο από το 1804 έως το 1863 τα έργα του Σοάβιου που αφορούν την ηθική μεταφράζονται δεκαεπτά φορές. Στο Προοίμιο ο Φραγκίσκος Σοάβιος ορίζει την ηθική ως επιστήμη και μέρος της Φιλοσοφίας: «...οπού μας διδάσκει να γνωρίζωμεν εαυτούς, οπού μας δείχνει τα χρέη μας, οπού μας ανοίγει και μας εξομαλίζει την οδόν, δια της οποίας να φθάσωμεν εις την **ευδαιμονίαν**, τον παντοτεινόν σκοπόν των επιθυμιών μας». Την περίοδο αυτή η έννοια της αρετής αντιπροσωπεύει την υπερήφανη αξιοπρέπεια του πολίτη, το άνοιγμα του ανθρώπου προς την κοινωνία (κοινωνική ηθική). Ο Αλέξανδρος Ραγκαβής μετέφρασε το έργο του Ι. Κάμπε από τη γερμανική γλώσσα: «*Ηθική προς χρήσιν των παιδων*», το οποίο διδάχτηκε στα σχολεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας. Μέσα από διαφορετικές ιστορίες τίγονται θέματα όπως ή ασωτία και η σύνεση, η ματαιοδοξία και ή σωφροσύνη, η ενάρετη διαγωγή, η εξαπάτηση και η ειλικρίνεια, με παραδείγματα προς μίμηση ή προς αποφυγή.

Στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα διακρίνουμε ένα νεοελληνικό ριζοσπαστικό και φιλελεύθερο ρεύμα, που προεκτείνει τον προβληματισμό της γαλλικής επαναστατικής ηθικής και πολιτικής σκέψης στον νεοελληνικό χώρο. Τις επιδράσεις αυτές συναντάμε στην προωθημένη μερίδα της νεοελληνικής διάνοησης, στην Ελληνική Νομαρχία, στα έργα των Ρήγα Βελεστινλή, Αδαμαντίου Κοραή, Βενιαμίν Λεσβίου, Μιχαήλ Χρησταρή, καθώς και σε περισσότερο συντηρητικών λογίων, όπως των Νεοφύτου Βάμβα και Κωνσταντίνου Κούμα. Ο Κοραής προσέβλεπε στο μέλλον σε μία κοινότητα δικαιοσύνης και αρετής, μία κοινότητα, η οποία θα διαπαιδαγωγούσε τα μέλη της στα καθήκοντα του χρηστού πολίτη και θα τα δίδασκε την υπακοή στους νόμους και τη συμμόρφωση στην κυριαρχία του λόγου.

Την περίοδο αυτή η ηθική διαφαίνεται ότι αρχίζει να εντάσσεται, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, στο ευρύτερο πλαίσιο της φιλοσοφίας με τρία πολύ σημαντικά έργα: την Ηθική του Κ. Κούμα (1843), τα Στοιχεία της φιλοσοφικής ηθικής του Νεοφύτου Βάμβα (1853) και τα Στοιχεία Ηθικής του Βενιαμίν Λεσβίου. Ενώ ο ορισμός της ηθικής από το Ν. Βάμβα είναι ταυτόσημος με εκείνον του

Η έννοια της ηθικής στα ελληνικά σχολεία στα τέλη του 19^{ου} αιώνα

Βενιαμίν Λεσβίου «*η Ηθική είναι επιστήμη των ανθρωπίνων ηθών, τέλος έχουσα την μετά λόγου πράξιν της αρετής*» ο Ν. Βάμβας ξεκινά όμως από δύο ηθικές αρχές, τον Θεό και το λογικό, ενώ ο Βενιαμίν Λέσβιος δέχεται ως τις δύο αρχές που διέπουν την πρακτική φιλοσοφία, το λογικό και την αισθητικότητα. Ο Κ. Κούμας διαχωρίζει την ηθική σε καθαρά και εφαρμοσμένη, και στην μεν πρώτη υπάγονται οι ιδέες και θεωρίες περί ηθικής στη δεύτερη εισάγει την πρακτική πλευρά της ηθικής όπως αυτή παρουσιάζεται μέσα από πράξεις και σχέσεις του ατόμου στον αισθητό κόσμο.

Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα δύο σημαντικά σχολικά εγχειρίδια που αφορούν την *έννοια της ηθικής* του Κωνσταντίνου Παπαδούκα και *τα καθήκοντα του ανθρώπου ως χριστιανού και ως πολίτη* του Δημήτρη Παπαρρηγόπουλου (1864 και το 1871 με έκδοση του Συλλόγου προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων), τέθηκαν στο επίκεντρο της μελέτης μας. Είναι σημαντικά διότι τα δύο αυτά εγχειρίδια αποκρυσταλλώνουν όλο τον προβληματισμό γύρω από την έννοια της ηθικής, όπως αυτός διαμορφώθηκε τον 19^ο αιώνα.

Δημήτρης Παπαρρηγόπουλος: Ο προσδιορισμός της έννοιας της Ηθικής σε καθήκοντα του ατόμου ως χριστιανού και ως πολίτη

Ο Δημήτριος Παπαρρηγόπουλος (Αθήνα 1843-1873), υιός του ιστορικού Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου (Κωνσταντινούπολη 1815-Αθήνα 1891), σπούδασε στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθήνας, από την οποία αναγορεύτηκε διδάκτορας το 1866 σε ηλικία μόλις 23 χρόνων. Το 1864 ο Δ. Παπαρρηγόπουλος εκδίδει το έργο με τίτλο: «*Περί των καθηκόντων του ανθρώπου ως χριστιανού και ως πολίτου*» με έγκριση του υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως για τη χρήση του από τους μαθητές στα σχολεία. «*Το βιβλίον τούτο συνεστήθη υμίν άμα εκδοθέν, κατά Νοέμβριον του 1864, δια της υπ' αριθ. 9923 εγκυκλίου του καθ' ημάς Υπουργείου, ως χρήσιμον τοις μαθηταίς των ελληνικών σχολείων, ως εξαίρετον ηθικόν εγκόλπιον και καλός συνέκδημος εις του βίου αυτών το στάδιον*».⁴

Στην εισαγωγή του ο συγγραφέας συνδέει άμεσα τον ορισμό της Ηθικής με τη θεία φύση του ανθρώπου τονίζοντας ότι η Ηθική διδάσκει τον άνθρωπο τον τρόπο για την τελειοποίηση της θείας του φύσης. Ο τρόπος αυτός περιλαμβάνει καθήκοντα

---

⁴ Δημήτρης Παπαρρηγόπουλος, *Περί των καθηκόντων του ανθρώπου ως χριστιανού και ως πολίτου*, εν Αθήναις 1864, σ. 2.

και αυτά καλείται η Ηθική να διδάξει στον άνθρωπο. Η ευθύνη των ανθρώπινων πράξεων που έχουν αποδέκτη είτε το Θεό είτε τους ανθρώπους απορρέει από την ελεύθερη βούληση του ανθρώπου. Η βούληση είναι ελεύθερη και η απόφαση που απορρέει από αυτή εξαρτάται από τον άνθρωπο. Βέβαια ο συγγραφέας τονίζει ότι μόνη η ελευθερία χωρίς τη διάκριση του καλού και του κακού δεν αρκεί προς την ευθύνη. Τη διάκριση αυτή μπορεί να κάνει η συνείδηση, το ανώτερο σε εμάς κριτήριο, όσο και αν επηρεάζεται από τα πάθη και τα υλικά συμφέροντα πάντοτε μπορεί να διακρίνει το αγαθό και το κακό διότι ο λόγος, από τον οποίο απορρέει η συνείδηση, αποτελεί σε εμάς τη λαμπρότερη ομοίωση του Θεού με τον άνθρωπο. Η θρησκευτική διδαχή χειραγωγεί, αναπτύσσει και ενισχύει τη διάνοια του ατόμου. Ο συγγραφέας συνδέει την ευδαιμονία και μακαριότητα με τον Θεό. Στη συνείδηση του ανθρώπου υπάρχει τυπωμένη η αρχή ότι η ευδαιμονία είναι η αμοιβή της αρετής. Η ανθρώπινη ηθική αγωνίζεται να καταστήσει το βίο του ατόμου πιο άνετο και βιώσιμο με την τήρηση των σχέσεων με τον συνάνθρωπο χωρίς να βλάπτει ο ένας την ευζωία του άλλου. Αντίθετα ο χριστιανισμός απαιτεί πολλά περισσότερα και επιβάλλει στον άνθρωπο τη μεγάλη αυταπάρνηση, με την οποία πρέπει να αδιαφορήσει για την ευζωία του, προς χάρη του Θεού, της πατρίδας και του πλησίον. Η ηθική και η θρησκεία είναι δύο διακριτές επιστήμες, όμως είναι επικίνδυνο να τις διαχωρίσουμε εντελώς. Η κοινή συνείδηση αποτελεί το δεύτερο κύρος του ηθικού νόμου. Ο άνθρωπος γεννιέται και ζει μέσα στην κοινωνία. Κοινωνία χωρίς σεβασμό στον ηθικό νόμο, από τον οποίο απορρέουν τα καθήκοντα του ανθρώπου δεν μπορεί να υπάρχει. Η συνείδηση πολλές φορές αμβλύνεται και εξασθενεί τόσο όσο ο άνθρωπος βυθίζεται στην κακία, η δε κοινωνία απατάται πολλές φορές και παρεξηγεί, οι νόμοι, από την άλλη πλευρά, τιμωρούν σε στενότερο πλαίσιο της ηθικής.⁵

Ο συγγραφέας επιμερίζει τα καθήκοντα του ανθρώπου ως προς τον αποδέκτη. Σύμφωνα λοιπόν με αυτό αναφέρονται πρώτα τα καθήκοντα προς τον Θεό, δεύτερον τα καθήκοντα του ανθρώπου προς τον εαυτό του, τρίτον τα καθήκοντα προς την οικογένεια, τέταρτον τα καθήκοντα προς την πατρίδα και πέμπτον τα καθήκοντα προς τον πλησίον. Ο άνθρωπος υπάρχει στην κοινωνία ως άτομο, ως μέλος οικογένειας, ως μέλος κοινωνίας. Ως άτομο που πλάστηκε από τον Θεό, έχει καθήκοντα προς τον δημιουργό του και δεύτερο προς τον εαυτό του. Ο συγγραφέας

---

⁵ Ο.π., σ. 7-9.

βαθύς γνώστης των θεολογικών ζητημάτων αναλύει τους όρους της θρησκείας, της θείας πρόνοιας, πίστης, ελπίδας.

Το δεύτερο κεφάλαιο αφορά τα καθήκοντα του ανθρώπου προς τον εαυτό του. Η σωματική ευεξία αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα θέματα, με το οποίο ασχολούνται τα εγχειρίδια *Ηθικής* σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα. Κρηπίδα της αρετής είναι η εγκράτεια, ενώ αρχή όλων των αρετών είναι η σωφροσύνη. Στο δεύτερο υποκεφάλαιο ο συγγραφέας αναλύει τη διανοητική και ηθική ανάπτυξη. Η τελειοποίηση του ηθικού προσώπου αποτελεί το μεγαλύτερο καθήκον. Με τη διανοητική ανάπτυξη αποκτάται η καθαρή και διαυγής έννοια του αγαθού, του καλού, του αληθούς και με αυτή ο άνθρωπος οδηγείται στον αληθινό προορισμό του.⁶ Η διανοητική ανάπτυξη οδηγεί στην ηθική ανάπτυξη. Η ηθική επομένως δεν είναι θεωρία, αλλά πράξη κατά την οποία ο άνθρωπος εφαρμόζει στη ζωή του τις αλήθειες τις οποίες ανακαλύπτει μέσα από τη θεωρία. Η διανοητική ανάπτυξη συνοδευόμενη από την ηθική παράγει το αγαθό.⁷ Στη συνέχεια ο συγγραφέας αναφέρεται σε αρετές όπως η φρόνηση, η φιλαλήθεια⁸, η μετριοφροσύνη⁹, η ταπεινοφροσύνη. Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι εχθρός της αρετής και των καθηκόντων, που σκοτίζει το νου και μηδενίζει τον άνθρωπο είναι το πάθος. Ως παράδειγμα ο συγγραφέας αναφέρει τον φιλάργυρο, τον φιλόδοξο και φίλαρχο¹⁰.

Το ένατο υποκεφάλαιο αφορά την εργασία. Το καθήκον της εργασίας αποτελεί θεραπεία της ψυχής και του σώματος.¹¹ Ο συγγραφέας τονίζοντας τη σημασία του «Γνώθι σαυτόν» αναφέρει ότι η γνώση του εαυτού είναι πολέμια της φιλαυτίας, της ιδιοτέλειας, της υπερηφάνειας και άλλων κακών. Αποτρέπει επίσης τον άνθρωπο από την υπερβολή και τον καθιστά μέτριο στις επιθυμίες, ταπεινό, επιεική, φιλόανθρωπο: «*Το γνώθι σαυτόν είναι, δευτέρα συνείδησις*».¹²

Ο άνθρωπος έχει απαραίτητη ανάγκη από τον οικογενειακό βίο, για την ύπαρξη, τη συντήρηση και τη βελτίωσή του. Ένα έθνος, όσο περισσότερες καλά οργανωμένες οικογένειες έχει, τόσο πιο ηθικό και ισχυρό είναι. Από τις ιδιωτικές αρετές προκύπτουν οι δημόσιες. Για παράδειγμα ο καλός πατέρας είναι και καλός

⁶ *Παροιμίες* β'. 17. Βλ. Δ. Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.*, σ. 63-64.

⁷ Δ. Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.*, σ. 65-66.

⁸ *Ο.π.*, σ. 67-70.

⁹ *Ο.π.*, σ. 72-73.

¹⁰ *Ο.π.*, σ. 79-80.

¹¹ *Ο.π.*, σ. 83.

¹² *Ο.π.*, σ. 85-86.

πολίτης.¹³ Εξαιτίας του δημοκρατικού πολιτεύματος η κατώτερη τάξη της κοινωνίας προσπαθεί να βελτιώσει την τύχη των παιδιών της και για το λόγο αυτό αγωνίζεται να δώσει σε αυτά ανατροφή και εκπαίδευση ανώτερη από την ανατροφή και εκπαίδευση που είχε η ίδια.¹⁴ Ο συγγραφέας τονίζει στη συνέχεια την αδελφική αγάπη. Η αγάπη μεταξύ των αδελφών είναι αίσθημα που διαφέρει από την αγάπη των παιδιών προς τους γονείς, ωστόσο είναι ζωνφό. Ο αδελφός χρησιμεύει ως προστάτης και αρωγός.¹⁵ Η αληθινή αδελφική αγάπη δεν συνίσταται μόνο στην υλική αρωγή αλλά και στη συμμετοχή των φροντίδων και των θλίψεων, ενώ απαιτεί πλήρη αυταπάρνηση.¹⁶

Ο συγγραφέας εκφράζει την άποψή του για την ισότητα των δύο φύλων, όχι πια μέσα στην οικογένεια αλλά στην κοινωνία. Τονίζει ότι πολλοί παρανόησαν και παρανοούν ακόμη την ισότητα των γυναικών στην οικογένεια και επιδιώκουν να θέσουν τη γυναίκα εκτός του κύκλου στον οποίο τέθηκε και να την οδηγήσουν σε άλλα έργα, για τα οποία δεν πλάστηκε. Η ενασχόληση της γυναίκας με τα έργα αυτά δεν θα την οδηγήσει στην ευδαιμονία. Με βάση την αρχή της απόλυτης ισότητας, η γυναίκα πρέπει να απολαμβάνει τα ίδια δικαιώματα με τον άνδρα και στην πολιτεία. Όμως έτσι καταστρέφεται η οικογένεια αλλά και η ανατροφή των παιδιών. Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι επειδή είναι απαραίτητη η οικογένεια για την ύπαρξη της ανθρωπότητας και η οικογένεια είναι αδύνατο να υπάρξει χωρίς τον οικογενειακό βίο, του οποίου πυρήνας είναι η γυναίκα, ο Θεός έπλασε τη γυναίκα μόνο για τον βίο αυτό. Αν παρεκτραπεί ουσιαστικά αρνείται την ίδια τη φύση της. Η γυναίκα διαφέρει σωματικά από τον άνδρα. Το σώμα είναι όργανο, στολισμός και ερμηνεία της ψυχής. Ως όργανο ο ανδρικός οργανισμός είναι πολύ ανώτερος του γυναικείου. Το σώμα του άνδρα υπερέχει στη δύναμη, ενώ της γυναίκας στην ερμηνεία και το στολισμό. Το πρόσωπο του άνδρα έχει έκφραση αυστηρή και έντονη, ενώ της γυναίκας είναι εύγλωττο. Η ίδια διαφορά, σύμφωνα με τον συγγραφέα, ισχύει και στις διανοητικές δυνάμεις. Στον καθημερινό βίο το πνεύμα του άνδρα είναι πιο παραγωγικό, ενώ το πνεύμα της γυναίκας πιο συντηρητικό: «ο εις κερδίζει την περιουσίαν, ήν η γυνή συντηρεί».¹⁷ Σε κάθε περίπτωση ο άνδρας οδηγείται από τη σκέψη και τους υπολογισμούς, ενώ η γυναίκα από έμφυτα αισθήματα, ο άνδρας διακρίνει την

---

¹³ Ο.π., σ. 95-98.

¹⁴ Ο.π., σ. 108-110.

¹⁵ Ο.π., σ. 110.

¹⁶ Ο.π., σ. 111-113.

¹⁷ Ο.π., σ. 117.

αλήθεια, ενώ η γυναίκα την αισθάνεται. Στην ηθική και οι δύο φέρονται προς το αγαθό, αλλά οι μεν αυθόρμητα οι δε μετά από συλλογισμό. Από τη διαφορά αυτή του σώματος και της ψυχής παράγεται η διαφορά του βίου. Ο άνδρας έχει την εξουσία και η γυναίκα δικαιώματα. Ο συγγραφέας ακολουθώντας τις αντιλήψεις της εποχής του, παρόλο που θεωρεί ότι η γυναίκα έχει δικαιώματα ωστόσο αυτά περιορίζονται μέσα στον οικογενειακό βίο και όχι στον κοινωνικό και πολιτικό στίβο, χώρο που καταλαμβάνει ανέκαθεν ο άνδρας.¹⁸

Οι γονείς οφείλουν να αναπτύσσουν τη διάνοια των παιδιών. *«Δεν πρέπει ποτέ επ' ουδεμιά προφάσει να ζημιώσι την κοινωνίαν στερούντες αυτήν πολίτου, όστις εκπαιδευόμενος ηδύνατο ν' αποβή πολυειδώς κοινωφελής. Η περί τούτου ολιγορία είναι αδίκημα...»*.¹⁹ Οι γονείς πρέπει να φροντίζουν για την εκπαίδευση των παιδιών ώστε αυτά να αποτελέσουν αργότερα χρήσιμοι πολίτες. Ο πατέρας και η μητέρα είναι οι πρώτοι και άριστοι παιδαγωγοί διότι έχουν μεγάλη υπομονή, η οποία υπαγορεύεται από την καρδιά τους και γιατί η υπακοή των παιδιών προς αυτούς είναι πρόθυμη. Το αμοιβαίο συμφέρον των γονιών και των τέκνων επιβάλλει την αγωγή στο σπίτι, αναμιγνυόμενη με τη δημόσια αγωγή. Εάν οι γονείς αντιλαμβάνονται ότι δεν μπορούν να αναθρέψουν καλά τα παιδιά τους, τότε δεν πρέπει να διστάσουν να στείλουν αυτά στα εκπαιδευτήρια. Η αγωγή στα σχολεία είναι προτιμότερη από την κακή ή μέτρια ανατροφή στο σπίτι. Στο σχολείο το παιδί διδάσκεται τον κανόνα του βίου, τον οποίο ουδέποτε διδάσκεται αυστηρά και απαρέγκλιτα στο σπίτι, δηλαδή την εργασία, την αυστηρή δικαιοσύνη, την υπομονή. Κυρίως απαιτείται προσοχή στη μόρφωση και ανατροφή των κοριτσιών διότι αυτά είναι προορισμένα ώστε να γίνουν μητέρες και έτσι επενεργούν στα παιδιά τους πολύ περισσότερο από ότι οι πατέρες.²⁰

Το τέταρτο κεφάλαιο καταγράφει τα καθήκοντα του ανθρώπου προς την πατρίδα. Η συνείδηση του ανθρώπου, η οποία είναι ανεξάρτητη από προσωπική συνήθεια και περίσταση, οδηγεί αυτόν στη θυσία υπέρ της πατρίδας, η οποία περιλαμβάνει το σύνολο των παραδόσεων, των ηθικών και υλικών συμφερόντων, και των ελπίδων του έθνους, στο οποίο ανήκει. Ο άνθρωπος από τη φιλοστοργία προβαίνει στη φιλοπατρία και από τη φιλοπατρία στη φιλανθρωπία.²¹ Ο πολίτης έχει καθήκον να σέβεται με δύναμη αλλά και με τα δικαιώματά του το πολίτευμα της

---

¹⁸ *Ο.π.*, σ. 119.

¹⁹ *Ο.π.*, σ. 123.

²⁰ *Ο.π.*, σ. 126.

²¹ *Ο.π.*, σ. 132-133.

πατρίδας.²² Ο δημόσιος άνδρας αναλαμβάνει, ανάλογα με τη βαθμίδα την οποία κατέχει, να χειραγωγήσει μέρος του λαού ώστε να εκτελεί τους νόμους, να ρυθμίζει θέματα της πολιτείας, να φροντίζει για την ασφάλεια της πολιτείας, να αναπτύξει τους πόρους του κράτους.²³

Το τελευταίο κεφάλαιο αφορά τα καθήκοντα του ανθρώπου προς τον συνάνθρωπο. Τα καθήκοντα είναι διττά. Ο σεβασμός στη ζωή, την τιμή, την ελευθερία, την περιουσία του συνανθρώπου αποτελεί βασικό καθήκον όλων, όπως επίσης οι ευεργεσίες, η αμνησικακία, η συγχώρεση και κυρίως η αγάπη. Το καθήκον να μην πράττουμε κακό στον συνάνθρωπο καθορίζουν οι νόμοι και αυτό καλείται δικαιοσύνη.²⁴ Σημαντικά καθήκοντα προς τον συνάνθρωπο αποτελούν: η ελεημοσύνη²⁵ και η επιείκεια.²⁶ Τέλος ο συγγραφέας αναφέρεται στο σκοπό των ηθικών πράξεων που είναι πρώτα η ευδαιμονία στον παρόντα βίο αλλά και στην ημέρα της κρίσης.²⁷

Κ. Παπαδούκας: Ηθική ανάπτυξη και άσκηση του λογικού και της συνείδησης

Το 1873 ο διδάσκαλος Κ. Παπαδούκας εκδίδει στην Κωνσταντινούπολη το διδακτικό εγχειρίδιο με τίτλο *Η Ηθική*. Το εγχειρίδιο αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό διότι διδάσκεται σε ελληνικά σχολεία της Κωνσταντινούπολης. Στο προλογικό του σημείωμα ο συγγραφέας τονίζει τη σπουδαιότητα που έχει η ηθική μόρφωση του ανθρώπου, χωρίς την οποία ο λογικός άνθρωπος μένει ατελής, διότι η έλλειψη της ηθικής μόρφωσης καθιστά τον άνθρωπο ευάλωτο και επιρρεπή στις παρεκτροπές, ενώ επέρχεται αντίφαση στη λογικότητά του. Δίνει τον ορισμό της ηθικής ως φιλοσοφικής επιστήμης που έχει ως αντικείμενο την πρακτική ζωή του ανθρώπου. Ο συγγραφέας θεωρεί ότι ο άνθρωπος ελεύθερος πράττει και με τις ενέργειές του καθορίζει τις σχέσεις του με αυτά που βρίσκονται γύρω του. Κάθε πράξη είναι αποτέλεσμα εσωτερικών διεργασιών. Ο σκοπός αυτός αποτελεί κίνηση της βούλησης, της οποίας έκφραση είναι οι διάφορες πράξεις. Η βούληση λοιπόν είναι το κύριο αντικείμενο της εσωτερικής εκτίμησης, δηλαδή της εσωτερικής επιδοκιμασίας ή αποδοκιμασίας του συνειδότης. Οι πράξεις ως έκφραση της βούλησης θεωρούνται ως ουσιώδεις ή

²² *Ο.π.*, σ. 139.

²³ *Ο.π.*, σ. 151-152.

²⁴ *Ο.π.*, σ. 175-178.

²⁵ *Ο.π.*, σ. 183.

²⁶ *Ο.π.*, σ. 186.

²⁷ *Προς Ρωμ.* β', 21.

επουσιώδεις ανάλογα με τη σπουδαιότητα της ηθικής ευθύνης που φέρουν. Σύμφωνα με αυτό επουσιώδεις για την ηθική πράξεις είναι αυτές που δεν χαρακτηρίζονται απαραίτητα αγαθές ή κακές όπως καθορίζονται από αγαθή ή κακή προαίρεση. Αντίθετα ουσιώδεις πράξεις του ανθρώπου λέγονται όσες αναφέρονται στον εαυτό του ή στις σχέσεις με τους άλλους ανθρώπους και χαρακτηρίζονται αγαθές ή κακές, εξαρτώμενες από αγαθή ή κακή προαίρεση. Στην προαίρεση επιδρά η φύση και η έξη. Ο άνθρωπος μπορεί βέβαια να χαλιναγωγήσει τη φύση και την έξη με την αγωγή, όπου μπορεί να παιδεύσει την έξη στο καλό και να συμβάλλει στην ηθική λογική ανάπτυξη αυτού που ενεργεί. Ο συγγραφέας έπειτα καθορίζει το πεδίο έρευνας της ηθικής φιλοσοφικής επιστήμης. Η ηθική φιλοσοφική επιστήμη θεωρεί και εξετάζει σε πρακτικό επίπεδο τις εσωτερικές και εξωτερικές ενέργειες του ανθρώπου που αφορούν τον ίδιο ή τις σχέσεις του με τους άλλους ανθρώπους και αποδίδει σε κάθε ενέργεια και πράξη ηθικό κατηγορούμενο.

Στη συνέχεια ο συγγραφέας αναλύει τα δύο μέρη της ηθικής. Την καθαρά, δηλαδή τη θεωρητική και την εφαρμοσμένη δηλαδή την πρακτική ηθική. Η θεωρητική ηθική περιλαμβάνει τις ηθικές ιδέες και αρχές και εξετάζει τις πηγές από τις οποίες προέρχονται οι ηθικές έννοιες, οι οποίες παράγουν το ανώτατο αξίωμα της ηθικής, τον ηθικό νόμο και ορίζουν τα καθήκοντα του ανθρώπου στο βίο προς πραγμάτωση της ιδέας του ηθικού αγαθού. Η εφαρμοσμένη ή διαφορετικά πρακτική ηθική περιλαμβάνει τη λεπτομερή ανάπτυξη των καθηκόντων του ανθρώπου που ρυθμίζουν τη βούλησή του καθώς και οδηγίες για την εφαρμογή τους και όλες τις πράξεις και σχέσεις του. Ο συγγραφέας κάνει το διαχωρισμό ανάμεσα στη θεολογική και τη φιλοσοφική ηθική. Αναφέρει ότι η θεολογική ηθική πηγάζει από τη θεία αποκάλυψη, ενώ η φιλοσοφική ηθική πηγάζει από τις πηγές της ηθικότητας των ανθρώπων και η οποία διδάσκει τα ηθικά καθήκοντα του ανθρώπου που υπαγορεύονται από τη λογική.²⁸

Το πρώτο μέρος αφορά την Καθαρά Ηθική και το πρώτο κεφάλαιο έχει τον τίτλο: «*Περί των εν τω ανθρώπω εμφύτων πηγών της ηθικότητας*». Στο κεφάλαιο αυτό ο συγγραφέας τονίζει ότι έπειτα από προσοχή επί της ηθικής ικανότητας του ανθρώπου αναγνωρίζεται ότι η ηθικότητα σε αυτόν δεν είναι επίκτητη μέσα από τη διδασκαλία και την αγωγή, ούτε μπορεί ο άνθρωπος να ηθικοποιηθεί σε τέτοιο βαθμό ώστε να τείνει προς το αγαθό, εάν δεν υπάρχουν έμφυτα ηθικά ελατήρια, τα οποία

---

²⁸ Κ. Παπαδούκας, *Η Ηθική*, Κωνσταντινούπολις 1873, σ. 1-3.

είναι το λογικό και η συνείδηση που είναι πηγές ηθικότητας. Το λογικό αποτελεί την πρώτη έμφυτη πηγή και βάση της ηθικότητας του ανθρώπου, με το οποίο αυτός κρίνει, συλλογίζεται και διακρίνει την αλήθεια. Μέσα από τη συνείδηση ο άνθρωπος γνωρίζει τον εαυτό του, ότι έχει καθαρή και ακριβή γνώση των διανοημάτων και των πράξεών του, των αιτιών και συνεπειών αυτών. Η ακριβής γνώση τούτων λέγεται συνειδός. Το συνειδός επιδοκιμάζει ή αποδοκιμάζει τις τάσεις και τις ενέργειες της βούλησης του ανθρώπου.²⁹ Εκτός από τις παραπάνω πηγές της ηθικότητας χρησιμεύει και η Τρίτη δύναμη της ψυχής που αποκαλείται συναισθητική, η οποία μπορεί να μη θεωρείται πηγή ηθικότητας ωστόσο βοηθά τις άλλες δύο πηγές προς την πραγματοποίηση ηθικών σκοπών.³⁰

Στο δεύτερο κεφάλαιο με τίτλο: *«Περί των τριών ιδεών των εξαγομένων εκ των εμφύτων πηγών της ηθικότητας»*, ο συγγραφέας καταγράφει τις τρεις ιδέες που προκύπτουν από τις έμφυτες πηγές της ηθικότητας. Οι ιδέες αυτές είναι: α) Η ιδέα της κοινωνικής ζωής, β) Η ιδέα της ηθικής αγάπης και γ) Η ιδέα της δικαιοσύνης. Η ύπαρξη και οι ιδιότητες των εμφύτων πηγών και βάσεων της ηθικότητας μας οδηγεί στην ιδέα ότι ο άνθρωπος πλάστηκε ώστε να ζει στην κοινωνία μαζί με άλλους ανθρώπους και να αναπτύξει και εφαρμόσει σε αυτήν τις έμφυτες πηγές. Η ιδέα της ηθικής αγάπης περιέχει το ηθικό συναίσθημα όλων των καθηκόντων του ανθρώπου προς τον εαυτό του και προς τους άλλους ανθρώπους. Ο συγγραφέας έπειτα ορίζει την ιδέα της δικαιοσύνης. Ο άνθρωπος οφείλει να απονέμη στον εαυτό του και στους συνανθρώπους του δικαιοσύνη, δηλαδή να περιορίζει τις πράξεις και τις απαιτήσεις του μέχρι του σημείου ώστε να ικανοποιούνται κατά την ηθική κρίση τα δικαιώματα του ατόμου, χωρίς να παραβιάζονται τα δικαιώματα του άλλου.³¹

Στο κεφάλαιο με τίτλο: *«Περί κοινωνίας και περί των ηθικών αρχών»* καθορίζονται οι σχέσεις και οι ηθικές αρχές των μελών μιας κοινωνίας. *«Κοινωνία λέγεται πληθός ανθρώπων οίτινες τοπικώς υπάρχοντες συννοούνται εις σχέσεις αφορώσας τα κοινά συμφέροντα και τα ιδιαίτερα εκάστου ατόμου τα μη αντιφάσκοντα προς τα κοινά της όλης πληθούς»*.³² Η κοινωνία για να έχει δεσμό στέρεο και διαρκή, πρέπει α) να στηρίζεται σε ηθικές βάσεις, β) όλα τα μέλη της με κοινή προσπάθεια να συνεργούν προς ένα κοινό σκοπό, να ικανοποιούνται τα συμφέροντα κάποιου με τέτοιο τρόπο, ώστε να είναι σύμφωνα και σε αρμονία προς τα κοινά της κοινωνίας

²⁹ Ο.π., σ. 5.

³⁰ Ο.π., σ. 7-8.

³¹ Αριστ. Βιβλ. Ε'. κεφ. Α'.

³² Ο.π., σ. 14.

και ο καθένας να λαμβάνει ενεργό μέρος στην εκπλήρωση των κοινών συμφερόντων.³³

Το τέταρτο κεφάλαιο έχει τον τίτλο «Περί αρετής». Ο συγγραφέας δίνει αρχικά τον ορισμό της αρετής: «*Η αρετή είναι λέξις παραγομένη εκ του ρήματος άρειν (το αρέσκειν ή αρμόζεσθαι) και σημαίνει ιδιότητα αρμόζουσαν, επειδή δε η τάσις προς την πραγμάτωσιν του ηθικού αγαθού αρμόζει εις τον λογικόν άνθρωπον, ελήφθη καταλλήλως η λέξις αρετή, ως εφαρμοζομένη εις τον άνθρωπον οπόταν αι βουλήσεις αυτού ήναι τοιαύται οποίαι αρμόζουσιν εις λογικόν όν...*».³⁴ Ο άνθρωπος αναπτύσσει ηθικά το λογικό του και προσπαθεί με σταθερή βούληση να υποτάξει τα πάθη του, και όπως μέσα από τη διανοητική του ανάπτυξη προχωρεί στις επιστήμες, έτσι και με την ηθική ανάπτυξη και άσκηση υπερνικά τα πάθη του και κατ' επέκταση προβαίνει στην ηθική τελειοποίηση του εαυτού του.³⁵ Ο άνθρωπος με την έξη οδηγείται στην ηθική του τελειοποίηση, το ίδιο και για την κακία, ότι ο άνθρωπος ξεκινά από το πλημμέλημα και φτάνει βαθμηδόν στο αμάρτημα.³⁶

Στο δεύτερο μέρος ο συγγραφέας αναλύει την εφαρμοσμένη ηθική. Η εφαρμοσμένη ηθική ασχολείται με τη λεπτομερή ανάπτυξη και διάκριση των διαφόρων καθηκόντων του ανθρώπου που ρυθμίζουν τη βούλησή του, και στις οδηγίες για την εφαρμογή τους σύμφωνα με τις ηθικές ιδέες και αρχές σε όλες τις πράξεις και σχέσεις αυτού στη ζωή του. Το καθήκον θεωρητικά σημαίνει την υποχρέωση του ατόμου στο να διευθύνει τη βούλησή του σε πράξεις τις οποίες το λογικό κρίνει απαραίτητες. Τα καθήκοντα κατά την εφαρμογή τους διαιρούνται: α) σε απαγορευτικά ή αποφαιτικά και σε θετικά ή καταφατικά.³⁷ Τα καθήκοντα του ανθρώπου διαιρούνται σε τέσσερις τάξεις ανάλογα με τον αποδέκτη: α) στα καθήκοντα προς τον Θεό, β) στα καθήκοντα προς τον εαυτό, γ) στα καθήκοντα προς τους άλλους ανθρώπους και δ) στα καθήκοντα προς άλογα ζώα και προς τα άψυχα όντα.³⁸ Ο συγγραφέας στη συνέχεια περιγράφει τα καθήκοντα του ανθρώπου προς τον εαυτό του, όπως: «Περί της αναπτύξεως των ψυχικών αυτού δυνάμεων», η εργασία, η άσκηση της αρετής³⁹, «Περί της διατηρήσεως της ζωής του ανθρώπου». Ο άνθρωπος έχει καθήκον να διατηρεί τη ζωή του και να συντηρεί αυτή με όλα τα

³³ *Ο.π.*, σ. 14-15.

³⁴ *Ο.π.*, σ. 20.

³⁵ *Ο.π.*

³⁶ *Ο.π.*, σ. 24-26.

³⁷ *Ο.π.*, σ. 33.

³⁸ *Ο.π.*, σ. 34.

³⁹ *Ο.π.*, σ. 38.

συντηρητικά και έντιμα μέσα.⁴⁰ Ο κάθε άνθρωπος που προσδίδει επίσης στο πρόσωπό του την αξία λογικού όντος, έχει καθήκον να τιμά και να σέβεται τον εαυτό του και να μην υποτιμά τη λογική του αξία. Αυτό καλείται αρετή.⁴¹

Οι πράξεις του ανθρώπου εξαρτώνται από τη βούλησή του εάν θα είναι αγαθές ή κακές. Αυτό σημαίνει ότι ο κάθε άνθρωπος έχει καθήκον να καλλιεργήσει και ισχυροποιήσει τη βουλευτική του δύναμη με τη μάθηση, την άσκηση και την αγωγή, ώστε να τη θέσει στις οδηγίες του λογικού. Η ελεύθερη βούληση ενεργεί σκόπιμα και αποτελεσματικά εναντίον των πνευματικών παθών, τα οποία προσπαθεί να καταπολεμήσει και να εξαλείψει. Τα πνευματικά πάθη είναι: η εκφύληση του ηθικού αισθήματος της φιλοτιμίας, δηλαδή η φιλοδοξία, η δοξομανία, η κενοδοξία, από τα οποία προέρχονται η φιλαρχία, η αυταρέσκεια, η φιλονεικία, η φιλολοιδωρία, η υπερηφάνεια και η υπεροψία.⁴²

Στη συνέχεια ο συγγραφέας αναφέρεται στα καθήκοντα του ανθρώπου προς τους άλλους. Επειδή ο άνθρωπος πλάστηκε να ζει σε κοινωνία ανθρώπων, έπεται ότι δεν έχει καθήκοντα μόνο προς τον εαυτό του αλλά και προς τους άλλους λογικούς ανθρώπους. Τέτοια καθήκοντα είναι: «Περί του σεβασμού και της υπερασπίσεως της ζωής, της υγείας και της ακεραιότητας του σώματος των άλλων», η δικαιοσύνη προς τους άλλους, η επιείκεια, «Περί αναπτύξεως και καλλιέργειας των λογικών δυνάμεων των άλλων»⁴³, ο σεβασμός της εξωτερικής ελευθερίας των άλλων, η ιδιοκτησία των άλλων, η φιλαλήθεια,⁴⁴ η ευγνωμοσύνη.⁴⁵ Ένα από τα μεγάλα θέματα που αναλύονται στη συγκεκριμένη *Ηθική* είναι η φιλία. Η ιδέα της μερικής ηθικής αγάπης δηλαδή της φιλίας σημαίνει την ηθική συνένωση των ψυχών δύο προσώπων, η οποία γίνεται ανεπαίσθητα χωρίς προμελέτη και με σκοπό το συμφέρον.

Η αναφορά του συγγραφέα στα δύο φύλα γίνεται ακριβώς στο θέμα του γάμου. Ο γάμος δεν έχει μόνο κύριο σκοπό τη γέννηση νέων ανθρώπων, αλλά και την ανατροφή και πνευματική ανάπτυξη αυτών καθώς και την ηθική τελείωση και ευδαιμονία και των δύο συζύγων μέσα από την αγάπη και τα αγαθά αποτελέσματά της.⁴⁶ Επόμενο βήμα του ηθικού σκοπού του γάμου είναι τα παιδιά και έτσι αρχίζει ένα νέο στάδιο για τους γονείς. Οι γονείς έχουν καθήκον να κάνουν το καθετί που

---

⁴⁰ Ο.π., σ. 40-41.

⁴¹ Ο.π., σ. 43.

⁴² Ο.π., σ. 44-46.

⁴³ Ο.π., σ. 52-54.

⁴⁴ Ο.π., σ. 56-57.

⁴⁵ Ο.π., σ. 59.

⁴⁶ Ο.π., σ. 63-64.

συντείνει στην πλήρη ανάπτυξη του σώματος των παιδιών αλλά και στην ανατροφή και πνευματική τους ανάπτυξη. Για την επιτυχία της ανατροφής πρέπει η εξωτερική ελευθερία των παιδιών να υποτάσσεται στον παιδαγωγό. Μπροστά στα παιδιά οι γονείς οφείλουν να τιμούν τον διδάσκαλο και τον παιδαγωγό, ώστε να μπορούν να έχουν ηθική βαρύτητα στα παιδιά και εκείνα να υποτάσσονται σε αυτούς. Πάντα όμως οι γονείς οφείλουν να επιτηρούν τον τρόπο διδασκαλίας και παιδαγωγίας και να προσέχουν και να κρίνουν την πρόοδό τους από τους καρπούς της διδασκαλίας και ανατροφής τους.⁴⁷

Το εικοστό έβδομο θέμα έχει τον τίτλο: «*Περί των καθηκόντων των διδασκάλων και μαθητών και προς αλλήλους*». Ο συγγραφέας τονίζει ότι η φράση «*Μηδέν άγαν*» είναι πολύτιμη και αναγκαία στη διαγωγή του ανθρώπου κατά τη διάρκεια της ζωής του, όχι μόνο στις υπόλοιπες εργασίες του αλλά και στις σπουδές και μελέτες του.⁴⁸ Ο συγγραφέας επικεντρώνει το ρόλο του διδασκάλου στη διανοητική ανάπτυξη των παιδιών με σκοπό να γίνουν ικανοί και αγαθοί πολίτες, χρήσιμοι στην κοινωνία. Ο διδάσκαλος αναλαμβάνει έργο ιερό και υψηλό, δηλαδή τη διανοητική λογική ανάπτυξη των παιδιών και την ηθική τους μόρφωση, ώστε να γίνουν αγαθοί, τίμιοι και ικανοί πολίτες, ώστε να προοδεύσουν σε όποιο επάγγελμα και αν επιλέξουν στην κοινωνία. Ο διδάσκαλος έχει καθήκον: α) να έχει την απαιτούμενη παιδεία και να προσπαθεί με τη μελέτη του να αυξάνει τις γνώσεις του, β) να εκτελεί το καθήκον του με ζήλο και με την κατάλληλη μέθοδο και με σαφήνεια να μεταδίδει στα παιδιά αυτά που διδάσκει. Θα πρέπει να έχει δευτερεύοντα σκοπό τη χρηματική ωφέλεια, τη δίκαιη αμοιβή της εκπλήρωσης του καθήκοντός του., γ) να διδάσκει πάντα και να αναπτύσσει την αλήθεια. Μπορεί βέβαια να αποσιωπά την αλήθεια σε υψηλά θεωρητικά ζητήματα, όταν η κρίση των παιδιών δεν είναι αρκετά τελειοποιημένη, ώστε να μην προξενήσει σε αυτά βλάβη αντί για ωφέλεια, δ) να έχει χρηστή συμπεριφορά, ώστε να χρησιμεύει ως παράδειγμα χρηστοθήειας σε αυτά. Οι μαθητές από την πλευρά τους οφείλουν: α) να σέβονται τον διδάσκαλο και να τον ευγνωμονούν, β) να φοιτούν πρόθυμα και τακτικά στις παραδόσεις, προσέχοντας τη διδασκαλία, ώστε να καταλαβαίνουν επαρκώς αυτά που διδάσκονται και γ) να είναι φιλόπονοι και επιμελείς στις μελέτες τους ασκώντας επάνω σε αυτές τη σκέψη και την κρίση τους.⁴⁹ Το τελευταίο θέμα, το οποίο έχει μεγαλύτερη έκταση από τα

---

⁴⁷ *Ο.π.*, σ. 64-65.

⁴⁸ *Ο.π.*, σ. 47-48.

⁴⁹ *Ο.π.*, σ. 65-66.

υπόλοιπα, αφορά τα καθήκοντα του ανθρώπου στην πολιτεία. Η κοινωνία αποτελεί προϊόν της πνευματικής και σωματικής φύσης του ανθρώπου. Ο άνθρωπος έχει την υποχρέωση να μορφώσει ηθικά τον εαυτό του και για την επιτυχία του σκοπού αυτού πρέπει: α) να στρέφει συνεχώς την προσοχή προς τον εαυτό του και να εξετάζει τις εσωτερικές και εξωτερικές ενέργειές του που αναφέρονται στον εαυτό του και στους άλλους και έτσι να κρίνει εάν αυτές εκτελούνται με βάση τα καθήκοντα του εαυτού του.⁵⁰

Επιλογικά

Από το 1797 έως το 1831 και έπειτα, αντανακλώντας αντίστοιχες φιλοσοφικές θέσεις του ευρύτερου ευρωπαϊκού χώρου, τα ελληνικά κείμενα της εποχής αυτής αξιοποιούν την πολλαπλότητα του προβληματισμού γύρω από την έννοια της ηθικής, της αρετής και ευδαιμονίας, των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και καθηκόντων, όπου αναπτύσσουν τις δυνατότητες της ανθρώπινης φύσης. Οι εκπρόσωποι της νεοελληνικής σκέψης προσπάθησαν μέσα από τα κείμενα της ηθικής να ξεφύγουν από τα μακροπρόθεσμα αποτελέσματα του *ηθικώς ενεργείν* με τα καλά του Θεού και την επουράνια επιβράβευση του ανθρώπου σε πιο άμεσα αποτελέσματα της ηθικής ικανοποίησης μέσα από τις καλές πράξεις. Σταδιακά θεωρείται αυτονόητη πλέον για τον άνθρωπο η αγάπη προς το Θεό και τον συνάνθρωπο ως σχέση και ανάγκη υπαρξιακή οπότε το *ηθικώς ενεργείν* έπρεπε να έχει πιο βραχυπρόθεσμα αποτελέσματα, ενώ αναδεικνύονται τα άσχημα για τον άνθρωπο αποτελέσματα του «Αν-ήθος». Μέσα από τα κείμενα διαφαίνονται και οι διαφορετικές επιδιώξεις ως προς την ηθική διαπαιδαγώγηση αγοριών και κοριτσιών κυρίως την περίοδο από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα έως και τις αρχές του 20ού αιώνα. Οι διαφορετικές επιδιώξεις ως προς την ηθική διαπαιδαγώγηση των αγοριών και των κοριτσιών την εποχή εκείνη εναρμονίζονται με την επικρατούσα αντίληψη για τα διαφορετικά χαρακτηριστικά και τον απόλυτα διαχωρισμένο κοινωνικό ρόλο των δύο φύλων. Στις πηγές είναι διάχυτη η αντίληψη ότι τα αγόρια πρέπει να προετοιμαστούν δια μέσου της εκπαίδευσης για το δημόσιο βίο, ενώ τα κορίτσια για την οικογενειακή ζωή και τη ζωή μέσα στο σπίτι.

Συμπερασματικά θα μπορούσαμε να τονίσουμε ότι σήμερα οι γνώσεις πρέπει να συνυφαίνονται με την κατάκτηση ορισμένων αξιών και αναμφίβολα με την

---

⁵⁰ Ο.π., σ. 71-73.

Η έννοια της ηθικής στα ελληνικά σχολεία στα τέλη του 19^{ου} αιώνα

ανάπτυξη μιας ηθικής στάσης ως θεμελιώδους συμπεριφοράς του ατόμου. Έτσι λοιπόν, το αξιολογικό κριτήριο δεν παραπέμπει μόνο στην αξία των γνώσεων ως αυτοσκοπού, αλλά κυρίως στην ανάπτυξη των αξιών και στη διαμόρφωση ενός ηθικού πλαισίου μέσα στο οποίο πρέπει να λειτουργούν οι γνώσεις.

Efstratios Vacharoglou

“The obligations of a person in a society as a Christian and as a citizen”: The development of ethical theory in Greek schools at the end of 19th century

Summary

Ideas on ethics and their implementation have formed an important axis of thought when examining the state of current educational processes. During the Enlightenment, the subjects concerning the dignity of the individual, as well as the position of the individual in society, mainly dominate the ethical discussion at the end of the 18th century in Europe: the problems of the survival and self-sustainment of the individual, his/her freedom and his/her gradual positive development, are viewed in correspondence to the institutions of society. The acts of the individual acquire an ethical basis, according to the societal code of conduct, which is formed through the combination of ethics and politics. At the end of the 18th century we come across, in Greece, politics as a worldly ethic, since for Greek scholars of the time there is no discrimination between private and specific ethics. These worldly ethics appear as a guide of good conduct for citizens within society (virtuous citizens within society). The notion of this type of politics corresponded to the need of the neo-hellenic society at the end of the eighteenth century, which is reorganized and orientated towards a more worldly-political type of ethics than those taught by the church: not the happiness of the Christian for the reign of God but the “happiness”- the “well-being” of the individual in society. The schools were to be one of the main means of the national cohesion in the framework of the “creation” of the citizen who values himself/herself in relation to the nation –state and serves the legalization of the political and cultural homogeneity. Such ideas were the object of a series of new publications that saw the light of day during the 18th and 19th century, such as “Guides of Ethics” or “Handbooks of Morality”. The scholars of the Renaissance adopt ethics free from metaphysical and religious conceptions, which goes together

with rational thought and with the rejection of fanaticism and superstition, and they include them in their wider plan for the education of the nation. A historical reading of the developments they introduced both in the theory and the practice of ethics in Greek thought during that period, can provide us with interesting observations concerning the changes in Greek education and the shaping of ideas of autonomy in both male and female students.